

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Kungahälla : redogörelse för bebyggelseundersökningar inom
Kastellgården, Ytterby socken, Bohuslän, under åren 1953-58
Lagerholm, Nils
Fornvännen 137-143
http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1959_137
Ingår i: samla.raa.se

SMÄRRE MEDDELANDEN

KUNGAHÄLLA

Redogörelse för bebyggelseundersökningar inom Kastellegården, Ytterby socken, Bohuslän, under åren 1953—1958

Genom Wilhelm Bergs omfattande undersökningar på 1880- och 1890-talen av bevarade byggnadslämningar från det medeltida Kungahälla, publicerade i Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia, bd II: 4 (1883) och bd V (1893) under titlarna Slottsruinen på Ragnhildsholmen och Augustinerklostret i Kungahälla, framlades ett intressant material, som vittnade om medeltidsstaden Kungahällas storhet och betydelse. Jämsides med dessa arkeologiska undersökningar samlade Berg historiska och sagolitterära uppgifter om staden i hopp om att skingra dunklet kring samhällets uppkomst och utveckling.

Bergs forskningar skapade ett starkt intresse bl. a. hos Kungälv's stads innevånare, som ju med rätta betraktade sitt samhälle som den direkta arvtagaren till Kungahälla med dess i dunkel inhöljda förhistoriska uppkomst och dess snabba utveckling till en betydelsefull ort redan under tidig medeltid. I början av 1950-talet planerades en mindre grävningsundersökning med ändamål att i möjligaste mån klarlägga Kungahällas ålder och det ursprungliga stadsområdets utsträckning.

Sedan medel för företaget anskaffats och tillstånd beviljats av riksantikvarieämbetet igångsattes grävningar i maj 1953 inom den s. k. Tomtflaten söder om Klosterkullen (se karta, fig. 1), under ledning av dåvarande landsantikvarien Claes Claesson med riksantikvariens dåvarande ombud i Kungälv, byggmästaren Adolf Tell, som platsledare. Därvid blottades ett omfattande ruinkomplex, som kunde förmodas utgöra resterna av stadens franciskanerkloster.¹

Undersökningarna 1954, vilka företogs under författarens ledning, koncentrerades till södra delen av det stora ruinkomplex, som under 1953 års grävning blottats. Här utgrävdes och undersöktes en byggnad (se planritning,

¹ Kartan, fig. 1, som upprättades av Stadsingenjörskontoret i Kungälv den 16 sept. 1953 i skala 1:1 000, redovisar även Wilhelm Bergs bebyggelseundersökningar från 1892. Den lämnar en klar bild av den utgrävda kyrkans grundplan och redovisar även ett förvirrande komplex av byggnadsanläggningar söder därom. Under utgrävningens gång påträffades en del begravingar, totalt ca 10 st. Skelettmaterialet har undersökts av med. stud. Björn Tengroth och tandläkare Åke B. Löfgren, vilka 1955 publicerat sina rön i *Odontologisk Tidskrift*, vol. 63, nr 3, 1955.

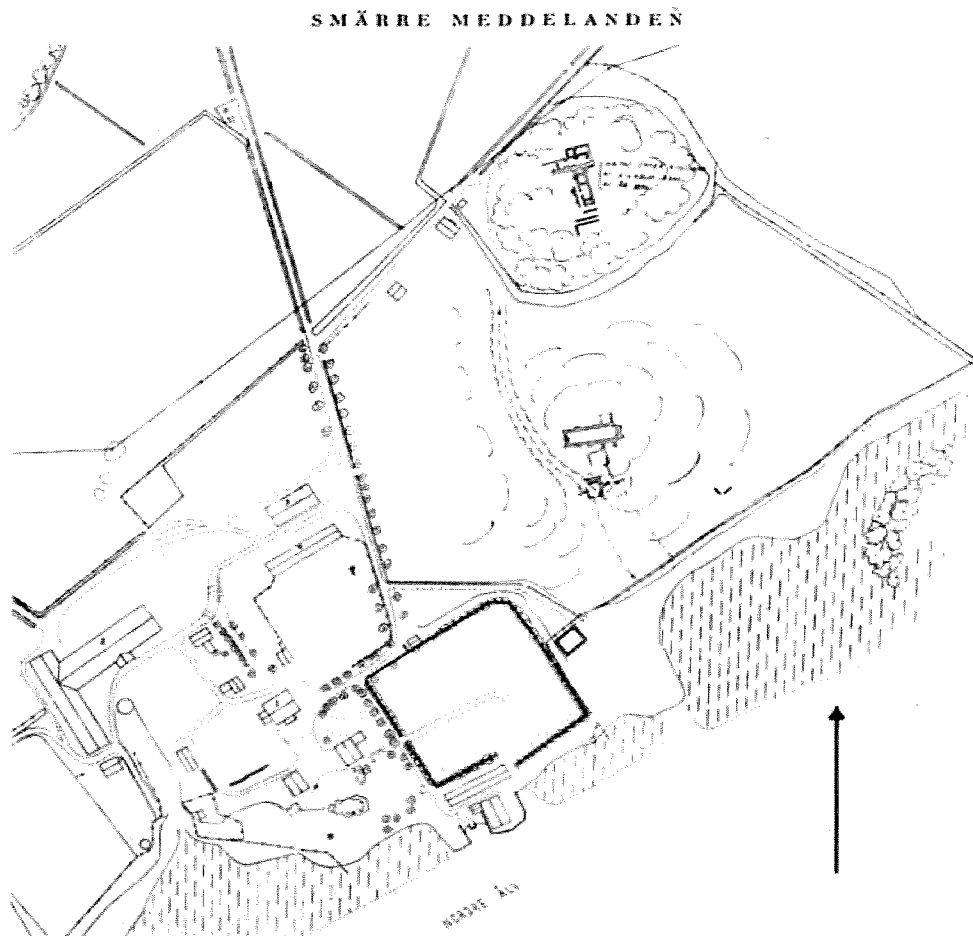
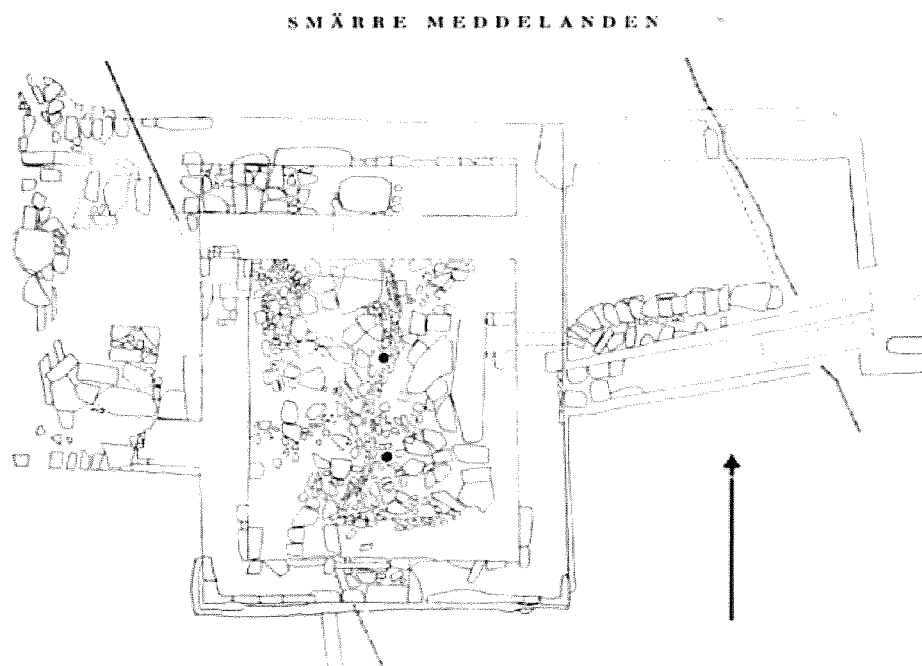

Fig. 1. Stadsingenjörskontorets i Kungälv karta över Kastellegården, Ytterby socken, Göteborgs och Bohus län. 1. Mangårdsbyggnad. 2. Ladugård. 3. Vagnbod. 4. Redskapsskjul. Överst på kartan synes Klosterkullen med den av W. Berg 1892 utgrävda och undersökta klosterruinen, söder därom Tomtflaten med 1953—54 års utgrävningar. — The plan of Kastellegården, Ytterby parish, the Göteborg and Bohus District. 1, the Manor; 2, farmyard; 3, wagon-shed; 4, tool-shed. At the top of the map is seen the Klosterkullen mound, with the ruins of the monastery which was excavated and examined by W. Berg in 1892, and south of it, Tomtflaten, with the excavations of 1953—54.

fig. 2),² som uppenbartligen anlagts i en mot söder och väster starkt sluttande terräng. Rikliga vattenflöden ha runnit intill byggnaden.³ Detta har å ena sidan nödvändiggjort omfattande rustbäddsanläggningar för murarna, å andra

² Planritningen utfördes av fröken Kerstin Övergaard och lantmätare Tryggve Dackman hösten 1954.

³ På fig. 1 äro de troliga terrängförhållandena och vattenflödets ursprungliga lopp antydda med marklutningsstreck.

*Fig. 2. Planritning av den år 1954 undersökta byggnaden på Tomtflaten. —
Plan of the building on Tomtflaten, examined in 1954.*

sidan tillfört byggnaden rinnande vatten. Genom stensatta ledningar har detta förts in i densamma och där uppsamlats i två brunnar i golvet med avtappning genom en grov stockledning i riktning mot älven.

Byggnaden, som är Brett rektangulär med yttermått 12 × 8,5 m och uppförd av tuktad sten i oregelbundna skift, har varit täckt med ett bjälklag, som i längdmittaxeln understöttats av en bjälke, buren av två grova stolpar. Av konstruktionen voro stolphålen i byggnadens stengolv bevarade (streckmarkerade på fig. 2) med stolpspetsarna samt ett 0,7 m mäktigt brandlager av stockvirke och andra byggnadslämningar av tegel och sten. Brandlagrets mäktighet antyder att byggnaden haft en övervåning av trä eller korsvirke.

Byggnaden är genom en tvärmur delad i ett korridorliknande rum längs norra kortsidan och ett kvadratiskt huvudrum. Till huvudrummet med dess vattenlednings- och brunnssystem leder en port i sydmuren, vars tröskel ligger 1,3 m under den nuvarande marknivån. I rummets nordvästra hörn finnes en eldstad med tegelmurad rökgång, tyvärr starkt raserad genom täckdikning. Till det korridorliknande norra rummet, som på grund av terrängförhållandena haft källarkaraktär, leder en trappa ner från väster men på grund av den ovannämnda täckdikningsanläggningen är denna del av byggnaden så raserad att säkra iakttagelser om dess ursprungliga utseende icke längre kunna göras. Fynd av ett antal små plana stenhällar, i vilka runda hål med falsförsedda kanter äro uthuggna, mycket lika de bl. a. i Biskopshuset i

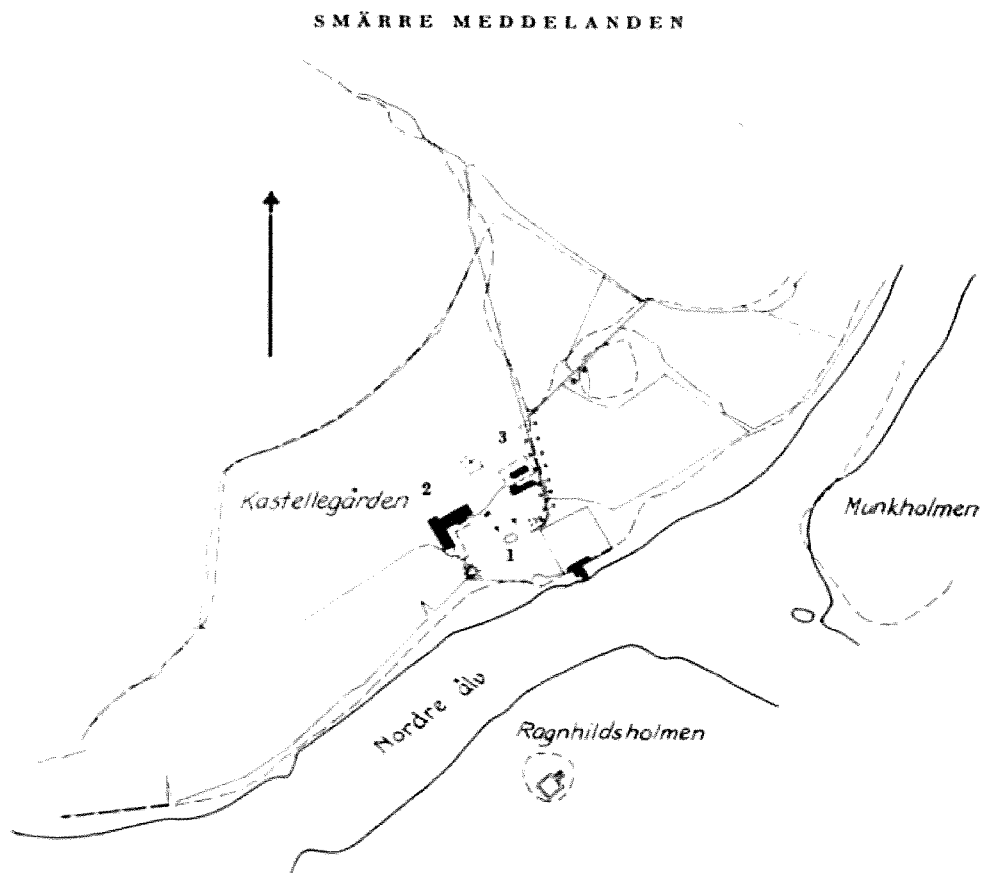

Fig. 3. Sammanställning av Sam. Anthelius karta från år 1750 (streckade linjer) och ekonomiska kartan (heldragna linjer) utvisande läget av »Rudera af Gamla Konghåls Kyrcka» kring vagnboden (nr 3). — A combination of Sam. Anthelius' map from the year 1750 (dotted lines) and the Survey Map (continuous lines) showing the remains of Old Kungahälla Church around the waggon-shed (No. 3).

Vadstena⁴ påträffade täckhällarna till en varmluftsanläggning, gör det sannolikt, att även denna byggnad haft en sådan uppvärmningsanordning. Värmemagasinet upphettning kan tänkas ha skett antingen genom huvudrummets eldstad eller i det korridorliknande källarrummet, som ju i hög grad påminner om motsvarande rum i Biskopshuset.

Öster om byggnaden utgrävdes 14 hela skelett av vuxna individer av båda könen samt ytterligare 5 kranier och ett stort antal skelettdelar inom ett av murar omgivet mindre område. Huruvida denna anläggning varit en murinhägnad öppen plats eller ett med väggar och tak slutet rum har icke kunnat

⁴ Se Fornvännen 1950, s. 182 ff.

SMÄRRE MEDDELANDEN

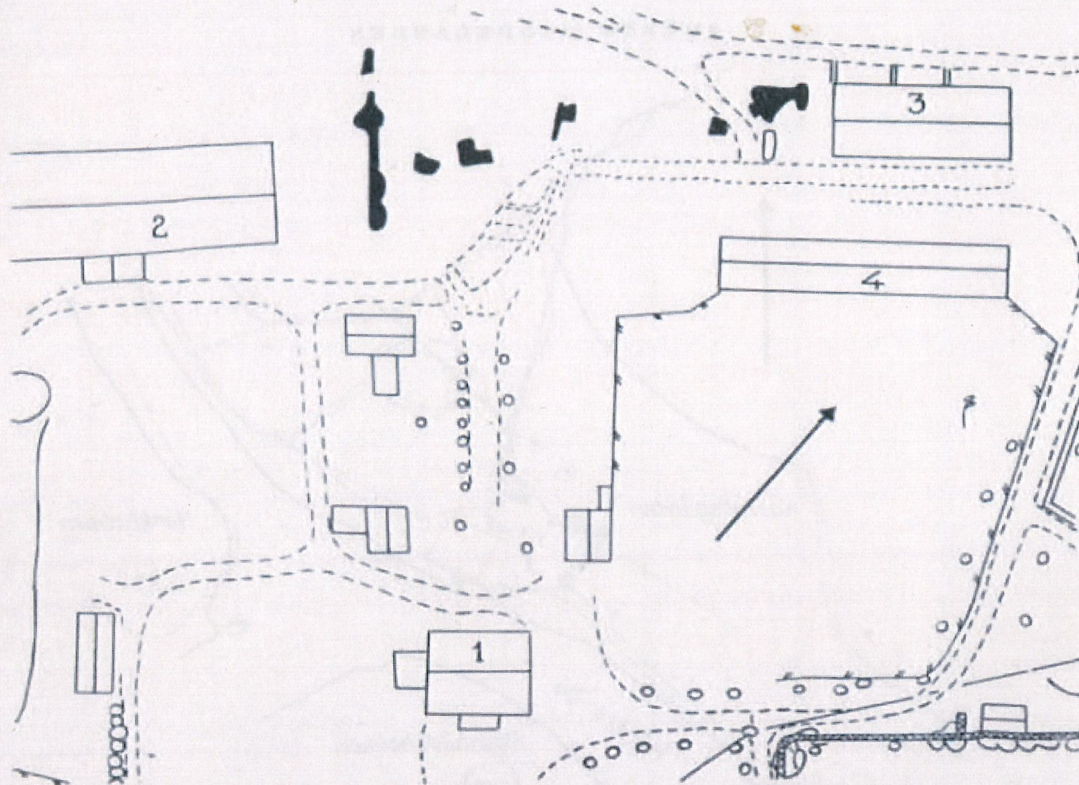

Fig. 4. Karta över 1958 års sonderingsgrävningar med provschakten mellan ladugården (nr 2) och vagnboden (nr 3) markerade med svart. — Plan of the probing excavations of 1958, with test shafts between the farmyard (no. 2) and the tool-shed (no. 3) marked in black.

avgöras. — Runt byggnaden påträffades ytterligare ett antal begravningar, sammanlagt ett 10-tal.⁵

Till vad ändamål byggnaden uppförts är osäkert men närmast kommer man att tänka på en anläggning för sjukvård och allmän hygien. En varmluftsanläggning har gjort övervåningen beboelig under den kalla årstiden och ägnad att hysa sängliggande sjuka. De med döden avgångna hava begravts i anläggningen öster om sjukhuset. Bottenvåningen med sina vattenledningar, sina brunnar och sin eldstad kan ha tjänat som badhus. Den rika förekomsten av nötkreatursben öster om sjukhuset antyder, att man där kan ha haft ett kokhus.

Bland mängden av fynd från undersökningen alltifrån byggnadsmaterial av sten, tegel, murbruk och trä till bruksföremål av metall, lera, glas och ben finns ett mycket ringa antal daterbara föremål, som hittats i ett sådant läge,

⁵ Allt skelettmaterial har senare överlämnats till Göteborgs universitets anatomiska institution för att undersökas och beskrivas av Björn Tengroth.

SMÄRRE MEDDELANDEN

att de med säkerhet kunna tillskrivas bevisvärde för byggnadens ålder. Ett kopparmynt, Rostock, 1400-talet, påträffades 0,7 m över golvnivån i samband med det tjocka brandlagret. Myntets läge ovanpå dessa rester av en förbränd och nedstörtad trossbotten och övervåning kan möjligen datera förstörelsen till slutet av 1400-talet eller tiden omkring år 1500. För byggnadens datering bakåt i tiden finnas inga andra hållpunkter än dess samband med klosteranläggningen. Denna är dokumentariskt belagd först år 1272. Därav följer, att byggnaden tidigast kan ha uppförts mot slutet av 1200-talet eller omkring år 1300.

Då frågan om ytterligare utgrävningar blev aktuell, framhöll riksantikvarieämbetet, att dessa »måste bedrivas efter en i sina huvuddrag på förhand uppgjord och i möjligaste mån kostnadsberäknad plan». För att upprätta denna vore det nödvändigt att företaga ytterligare sonderingsgrävningar, främst väster om det hitintills undersökta ruinkomplexet. Riksantikvarieämbetet framhöll vidare kravet på alla provschakts igenläggande efter undersökning och betonade, »att frågan om frilagda byggnadslämningars bibehållande för framtiden i synligt och konserverat skick kräver noggranna överväganden och att ämbetet icke kan göra några utfästelser i detta hänseende. Tvärt om är det sannolikt att några sådana anordningar icke låta sig genomföras.»

Sommaren 1958 kom en sonderingsgrävning till stånd med syfte att i första hand fastställa läget av de på Sam. Anthelius karta från år 1750 markerade »Rudera af gamla Konghäls Kyrcka» och uträna, huruvida byggnadslämningar av denna ännu funnes bevarade, därnäst att sondera området öster om Kastellegårdens ladugårdsbyggnad, där kronoarrendatorn begärt att få uppföra en ny maskinhall. Undersökningen handhades av fröken Kerstin Øvergaard i samarbete med undertecknad.⁶

Fröken Øvergaard förberedde undersökningen genom att nedtransportera Anthelius karta i skala 1:4 000 till skala 1:10 000 och sammanställa den med ekonomiska flygkartan över Göteborgs och Bohus län, kartblad 23 Kungälv SV av år 1934 i skala 1:10 000. Som framgår av fig. 3 visar den gamla kartan en påfallande god överensstämmelse med flygkartan i fråga om åkerkanter, vägar och strandlinje mot älven och bör sålunda tillskrivas tillförlitlighet beträffande kyrkoruinens inmätning. Lämningar efter denna borde i så fall kunna påträffas under och runt omkring den norra av de båda uthusbyggnaderna väster om uppfartsvägen till Kastellegårdens mangårdsbyggnad (nr 3 på kartorna fig. 1 och 3). Ruinområdet mäter enligt Anthelius 50 × 30 m med längdriktning i NO—SV.

Den inom ruinområdet (fig. 4, nr 3) belägna uthusbyggnaden begagnas för närvarande som vagnbod för åkerbruksmaskiner m. m. och 13 m väster om västgaveln är en bensintank uppställd. Möjligheterna att gräva provschakt genom ruinområdet utan att hindra trafiken till och från byggnaden och bensintanken voro sålunda starkt begränsade. — Tre schakt vinkelrätt ut från byggnadens norra långvägg gåvo inga fyndresultat och lades åter igen.

⁶ Resultaten hava redovisats av fröken Øvergaard i en rapport till riksantikvarieämbetet av den 20 augusti 1958 (ATA).

SMÄRRE MEDDELANDE

Ett provschakt väster om byggnaden och norr om tanken blottade en starkt raserad mursträckning, som syntes begränsa en jämnt lagd stensättning av små kullerstenar. Vinkelrätt mot ovan nämnda mur och parallellt med uthusbyggnadens västgavel påträffades ytterligare en klenare mur, som ävenledes begränsade stenläggningen. Under murarna spårades rester av trä, som möjligen kunna härröra från en rustbädd. Murarna, som voro bevarade till endast ett skifts höjd, lågo mellan 25 och 35 cm under markytan och stenläggningen ytterligare 25 cm lägre.

Stensättningen genomkorsades av en meterbred, icke stensatt markkrensa, som utgrävdes. På 0,9 m djup påträffades en vattenledning av urborrade trästockar, sammanfogade genom inkilning i varandra. Vattenledningen synes vara lagd i riktning mot en damm nordväst om uthusbyggnaden.

Sonderingsgrävningen öster om Kastellegårdens ladugård (fig. 4, nr 2), blottade delar av starkt raserade, oregelbundet lagda stensträngar utan säkert sammanhang, löpande i stort sett i nord—sydlig riktning. Öster om dessa stensträngar grävdes ett par provgröpar, i vilka sammanlagt fem begravingar i träkistor påträffades på ett djup av 1,1—1,3 m. Samtliga voro orienterade i NV—SO.

Fröken Øvergaard sammanfattar resultatet av 1958 års undersökning sålunda: »Genom årets grävningar kan väl endast två saker anses bevisade, nämligen att en byggnad stått på den plats där 1750 års karta utvisar 'Rudera af gamla Konghäls Kyrcka' och att området väster om denna utgöres av en kyrkogård. Att byggnaden, som till en ytterst liten del har framgrävts, just utgöres av en kyrka är ingalunda bevisat, men man vågar kanske ändå tro att så är fallet dels på grund av den framförliggande kyrkogården, dels på grund av 1750 års karta, som utmärker den då fullt synliga ruinen som varande en kyrkoruin.»

Efter avslutade undersökningar igenlades samtliga provschakt. Även 1953—1954 års grävningar lades igen på riksantikvarieämbetets bekostnad.

Av ovanstående redogörelse för de sista årens bebyggelseundersökningar inom det forna Kungahällas stadsområde framgår ju klart, att en stort utlagd, välplanerad och konsekvent genomförd utgrävning med säkerhet skulle kunna skänka sådana resultat, att åtminstone några av de många problemen rörande det medeltida Kungahällas utseende och verksamhet skulle kunna lösas. Men svårigheterna att genomföra en sådan undersökning äro mångfaldiga. Även om tillräckliga ekonomiska medel skulle kunna ställas till förfogande genom en samlad insats från det allmännas sida och av enskilda intressenter, kvarstår det faktum, att senare tidens bebyggelse med stort kapitalvärde i stor utsträckning synes täcka viktiga partier av den medeltida stadsbildningen. De hitintills undersökta byggnadslämningarna framträda alla i ett starkt ruinerat skick. Önskemålet att konservera dessa och för framtiden bevara dem i synligt skick förefaller för närvarande omöjligt att tillmötesgå, i all synnerhet som detta beträffande Tomflåtens byggnader även synes fordra en omfattande rekonstruktion av terrängförhållandena.

Nils Lagerholm